

Inledning

Medeltidens genus

Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir

Kulturhistoriska perspektiv har under de senaste decennierna fått ett allt större inflytande inom den nordiska medeltidsforskningen. Det medeltida samhället studeras numera från långt fler infallsvinklar än vad som tidigare var fallet. Detta innebär i sin tur att forskarna arbetar med ett mer mångfacetterat källmaterial, vilket medfört att de strikta disciplinränderna mellan t.ex. historiker, litteraturvetare, rättshistoriker, arkeologer och konstvetare har luckrats upp. Denna antologi är ett exempel på detta mångvetenskapliga arbetssätt där vi har strävat efter att lyfta fram hur olika typer av källkategorier kan kombineras för att utvinna ny kunskap om det medeltida samhället. Inom äldre historisk forskning studerades i första hand samhällets politiska och ekonomiska utveckling. De nordiska staternas uppkomst och framväxten av institutionell maktutövning utgjorde den överordnade berättelsen. I enlighet med detta synsätt såg historikerna på det medeltida samhället som indelat i olika åtskilda sfärer som exempelvis politiska, juridiska, ekonomiska, sociala, kulturella och andliga. Historikerna sysslade med det politiska, konstvetarna och litteraturvetarna med det kulturella, ekonomihistorikerna med det ekonomiska och religionshistorikerna med det andliga. Det sociala berördes förstås inom alla discipliner men sociala relationer tillmättes sällan någon avgörande betydelse för att förklara detta samhälles grundläggande uppbyggnad.

Den stora berättelsen bidrog till att de drivande historiska aktörerna nästan uteslutande likställdes med män. Under den senare delen av 1900-talet banade dock den kvinnohistoriska forskningen väg för att utöka rollbesättningen på den historiska scenen. Den strikta uppdelningen i olika samhällssfärer stod emellertid till stor del fast, vilket innebar att kvinnohistoriska studier främst behandlade den sociala sfären. Dessa forskare började bearbeta, inte bara andra typer av källmaterial, utan de ställde även helt nya frågor till de skriftliga källorna, vilket i sin tur kräv-

de en annan teoretisk apparat kopplad till nya metoder. Den kulturhistoriska forskningen genomslag inom nordisk kvinnohistorisk forskning medförde att antropologiska och sociologiska teoretiska perspektiv tillämpades för att besvara de nya frågeställningarna. Införandet av det analytiska begreppet genus fick slutligen en avgörande betydelse för att bryta upp åtskillnaden mellan olika specifika samhällsfärer.¹ Den ”historiska scenen” eller den ”stora berättelsen” kunde ges en annan dramaturgi genom att begreppet omfattar relationerna mellan könen.

Kulturhistorisk forskning handlar överlag mycket om relationer. För historikern innebär det t.ex. att man studerar politisk kultur genom att se till interaktionen mellan politiska och sociala element. Här spelar således personliga band en avgörande betydelse och därmed också genus. Under medeltiden byggdes maktpositioner upp bl.a. genom upprättandet av allianser bekräftade av giftermål och andra relationer. Ett klarläggande av de strategier som brukades för skapandet av släkter och sociala nätverk är av avgörande betydelse för att vi överhuvudtaget skall förstå den medeltida politikens grundpremisses. Genus utgör ett viktigt instrument för att det skall bli möjligt att skapa en helhetsbild av hur det medeltida samhället fungerade. Under inflytande från internationell antropologiskt inspirerad medeltidsforskning har flera nordiska historiker allt mer börjat använda begreppet ”social ordning” som en utgångspunkt för att ge ökad förståelse av vilken roll olika former av mänskliga relationer spelade inom

1 Begreppet ”gender” (i svenskan genus) i betydelsen av en socialt konstruerad indelning baserad på de sexuella och reproduktiva relationerna lanserades av Gayle Rubin i mitten av 1970-talet. Se Gayle Rubin, ”The traffic in women: Notes on the ‘Political Economy’ of sex”, i Rayna R. Reiter (red.), *Toward an anthropology of women* (New York 1975) s. 157-210. Den analytiska termen har sedan utvecklats till att t.ex. beteckna den ”kulturella tolkningen” av könsåtskillnad (Don Kulick) eller ”föränderliga tankefigurer” som skapar föreställningar och sociala praktiker, d.v.s. hur manligt och kvinnligt ”görs” (Yvonne Hirdman). Begreppet gender/genus kopplas då inte enbart till individer eller identiteter utan även till institutioner och historiska processer. Don Kulick, ”Inledning”, Don Kulick (red.), *Från kön till genus: kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv* (Stockholm 1987) s. 11; Yvonne Hirdman, ”Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3:51 (1988). En god översikt av olika synsätt på begreppet genus återfinns i Eva Gothlin, *Kön eller genus?* (Göteborg 1999). Genusforskningen har kritiserats för att inte väga in andra faktorer som bildar underlag för åtskillnad och underordning, vilket har resulterat i att flera forskare idag tillämpar ett s.k. intersektionellt perspektiv, se t.ex. Kimberlé Williams Crenshaw, ”Mapping the Margins. Intersectionality, identity politics, and violence against women of color”, i Martha Albertson Fineman, Rixanne Mykitiuk (red.), *The public nature of private violence* (New York 1994) s. 93-118.

den medeltida samhällsstrukturen.² Genus eller ”sociokulturellt konstruerat kön” kan i detta sammanhang betraktas som ett ”totalt socialt fenomen”, vilket genomsyrade alla samhällets olika sfärer (se figur sid. 28).³ Här kan inga klara gränsdragningar göras mellan sfärerna. Istället bidrar studier av genus till belysa interaktionen dem emellan.

Som nämnts ovan var den medeltida politiska sfären intimt förknippad med den sociala genom släkt- och nätverksstrategier. En giftermålsförbindelse mellan en man och kvinna var även en ekonomisk överenskommelse innefattande materiella transaktioner av jord och övrig egendom. Avtalet måste också vara juridiskt bindande för att det skulle gälla som ett giltigt äktenskapligt kontrakt. Samtidigt betraktades äktenskapet under högmedeltiden som ett andligt evigt förbund, vilket krävde kyrkans sanktion. Giftermålet är dock bara ett av flera exempel på sociala förbund som omfattade det medeltida samhällets alla sfärer.

Detta helhetsperspektiv som kretsar kring social ordning betyder därmed att mångvetenskapliga metoder har fått en mer framträdande ställning inom den nordiska genusforskningen. När det gäller studier av det medeltida äktenskapet tenderar t.ex. gränsdragningen mellan olika discipliner såsom historia, rättshistoria, religionshistoria och ekonomisk historia att suddas ut.

Kön och makt

Inom den äldre medeltidsforskningen brukades en relativt snäv maktanalys som i stor utsträckning kretsade kring att undersöka den offentliga maktens politiska centra d.v.s. kungamakten, kyrkan och högaristokratin. Maktutövningen i sig, samt konflikterna och resursfördelningen

2 Begreppet ”social ordning” har två olika grundbetydelser. Den ena härstammar från 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes idéer om samhällsordningens problem där social ordning kontrasteras mot ”oordning”, d.v.s. kaos och anarki. Den andra betydelsen syftar på en särskild uppsättning av sammanlänkade sociala strukturer, institutioner, relationer, seder, värderingar och normer som upprätthåller och utvecklar särskilda handlingsmönster, relationer och beteenden. I denna antologi utgår vi i första hand från den sistnämnda betydelsen, vilket innebär att vi inte förutsätter att social ordning nödvändigtvis måste vara beroende och kontrollerat av ett styrande offentligt maktcentrum. När det gäller olika definitioner av begreppet ”social ordning”, se t.ex. Michael Hechter & Christine Horne (red.), *Theories of social order: a reader* (Stanford 2003).

3 Begreppet myntades ursprungligen av antropologen Marcel Mauss för att definiera förmoderna samhällen som inte låter sig separeras i olika politiska, ekonomiska, juridiska och religiöst-ideologiska sfärer då dessa var inflettade i och beroende av varandra. Marcel Mauss, *Gåvan* (Lund 1997) (1:a uppl. 1925) s. 16 ff.

mellan de tre maktelementen, utgjorde grundtemat. På senare år har det kulturhistoriskt orienterade perspektivet bidragit till att flera forskare använder sig av en långt bredare maktanalys, som bl.a. kretsar kring frågan hur man strategiskt gick till väga för att bygga upp och konsolidera maktpositioner. Denna vidare maktanalys innefattar också en annan syn på resursbegreppet genom att forskarna studerar varierande former av resurser. Under inflytande från t.ex. Pierre Bourdieus teorier rörande relationen mellan strategiskt handlande och olika ”kapitalformer”, såsom socialt kapital, symboliskt kapital och kulturellt kapital ställer forskningen frågor som kretsar kring vilka faktorer som styrde de historiska aktörernas handlande. Bourdieus *habitus*-begrepp har bl.a. tillämpats för att undersöka hur social praxis påverkades av rådande tankemönster.⁴ Dessa teoretiska ramverk har bildat underlag för en problematisering av begreppet ”historisk aktör” då det inte längre med samma självklarhet kan likställas med en man.

Intresset för strukturerande handlingsprinciper har inneburit att studier kring genus har fått en framskjuten ställning inom den vidare maktanalysen. Även om det medeltida skriftliga källmaterialet till övervägande del berättar om männens förhållanden bidrar ändå genusperspektivet till att belysa *varför* de agerar som de gör. Det ömsesidiga beroendet mellan kvinnor och män blir alltmer påtagligt när forskningen går in på djupet genom att analysera det medeltida samhällets grundläggande resurser och tankemönster.

Inom den traditionella maktanalysen förutsattes att det existerade en fast politisk struktur kontrollerad av en offentlig auktoritet. De historiska problemen kretsade kring hur denna organisation styrdes, varför man främst undersökte hur de övriga delarna inom strukturen kontrollerades och förvaltades. Ett faktum är emellertid att det under högmedeltiden inte förelåg några fasta politiska strukturer i Norden då styrelsen endast i begränsad utsträckning präglades av institutionell maktutövning. Heravälden var beroende av bilaterala personliga band, vilket innebär att makten inte kan härledas till ett centrum. Det rörde sig om en dynamisk struktur där de politiska konstellationerna ständigt omformades i takt med att de sociala relationerna förändrades. Den vidare maktanalysen och genusperspektivet bidrar i detta sammanhang till att det blir möjligt

⁴ Pierre Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge 1977).

att studera hur makten verkade på olika nivåer i samhället. Detta tillnärmelsesätt är delvis påverkat av Michel Foucaults maktteorier från vilka genusforskningen har hämtat mycket av sin inspiration. I enlighet med Foucaults syn på makt som något situationsbestämt, vilket befinner sig i konstant rörelse och därför konstant måste underhållas och förhandlas, har genusforskare som t.ex. Raewyn Connell också tolkat könet som föränderligt och kontextberoende. Makt betraktas därmed inte som en egenskap utan fokus ligger istället på strategiska förfaringssätt kopplade till sociopolitiska mekanismer.⁵ Dessa perspektiv har bidragit till att luckra upp den traditionella uppdelningen av samhället i en offentlig respektive en privat sfär, vilket är av särskild betydelse för medeltidsforskaren som analyserar en samhällsformation där denna åtskillnad på intet sätt var en självklarhet.

Genus och samhällsförändring

I denna antologi tar flera av artikelförfattarna sin utgångspunkt i samhällslelig förändring. Det medeltida samhället betraktas därmed inte från ett funktionalistiskt perspektiv genom att samhällskroppen ses som en oföränderlig konstant som skall bringas i balans. Den sociala ordningen upprätthölls genom tankemönster, normer, värderingar och sociopolitiska regelverk, men dessa stod under ständig omvandling.⁶ Kulturella och re-

5 Michel Foucault, *Övervakning och straff: fängelsets födelse* (Lund 2003) s. 32; Raewyn Connell, *Maskuliniteter* (Cambridge 1998) s. 115. Connell tillämpar begreppet "genusordning" istället för "genusystem" för att framhäva att det inte rör sig om något fast system utan om strukturer stadda under konstant förändring genom inverkan från flera aktörer och faktorer. Raewyn Connell, *Gender and power: Society, the person and sexual politics* (Stanford 1987) s. 116. När det gäller genus som ett analytiskt verktyg för att studera maktordningar och förändringsprocesser se även Joan W. Scott, *Gender and the politics of history* (New York 1988).

6 Skillnaden mellan värderingar och normer brukar förklaras i termer av att värderingar är "internal", d.v.s. knutna till individen medan normer är "external" förknippade med yttre direkt påverkan. "Values can be defined as "internal criteria for evaluation". Values are also split into two categories, there are individual values, which pertains to something that we think has worth and then there are social values. Social values are our desires modified according to ethical principles or according to the group we associate with: friends, family, or co-workers. Norms tell us what people ought to do in a given situation. Unlike values, norms are enforced externally – or outside of oneself. A society as a whole determines norms, and they can be passed down from generation to generation." http://en.wikipedia.org/wiki/Social_order#Values_and_norms, 2015-06-08. "Values are general guidelines, while norms are specific guidelines. Values are general standards, which decide what is good and what is bad. Norms are rules and expectations that specify how people should and should not behave in various social situations." <http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-norms-and-values-of-society/35068/>, 2015-06-08.

ligiösa strömningar från Europa bidrog till att förändra uppfattningar om relationen mellan könen, vilket i sin tur medförde nya juridiska regelverk, nya synsätt på arv och ägande samt en annan syn på det sociala samlivet. Inom genusforskningen betraktas således oftast begreppet ”struktur” inte som något statiskt, utan som ett dynamiskt kulturellt betingat fenomen. Forskarna har länge intresserat sig för den medeltida ideologiproduktionen, men detta område har inom äldre forskning tenderat att utgöra ett eget separat fält. Modern antropologisk och sociologisk forskning tillämpar stundtals begreppet ”agency” för att förklara samhällsstrukturers förändring.⁷ Att vara agent innebär att en person av olika orsaker besitter förmågan att utöva kontroll över de sociala relationer denne är en del av, vilket i sin tur betyder att personen ifråga har förmåga att förändra dem. I detta sammanhang bidrar genusperspektivet till att förklara hur ideologi omsattes i praktik under historisk tid.

Flera av artiklarna i denna bok behandlar denna problematik kretsande kring interaktionen mellan ”privat” och ”offentligt” som t.ex. hur kristen ideologi omsattes till social kontroll genom det kristet sanktionerade äktenskapet eller hur ideologin praktiserades inom sociala umgängesformer såsom gillena. Ett annat exempel är hur europeisk hövisk ideologi och kultur framgångsrikt användes för politiska syften, vilket i dess förlängning ledde till samhällsstrukturella förändringar i Norden. Begreppet ”historisk aktör”, blir om man ensidigt utgår från de medeltida skriftliga källornas huvudpersoner, synonymt med en man. Genom att istället tillämpa *agency*-perspektivet blir det dock möjligt att belysa hur både män och kvinnor kunde utöva inflytande på samhällsstrukturers förändring. Männerna verkade ofta ”utifrån och in”, d.v.s. från den offentliga sfären mot den privata, medan kvinnorna verkade ”innefrån och ut”, d.v.s. från en motsatt riktning. Några av författarna i antologin visar också hur synen på social struktur som ett dynamiskt kulturellt fenomen kan bidra till att illustrera hur könsroller i vissa kontexter kan överskridas. De tillämpar ett dialogiskt perspektiv vid tolkningen av de medeltida berättan-

7 När det gäller sociologisk och historisk teori rörande samhällelig förändring och begreppen struktur, kultur och agent se t.ex. William Hamilton, Jr., Sewell, ”A theory of structure. Duality, agency, and transformation”, i Gabrielle M. Spiegel (red.), *Practicing History. New directions in historical writing after the linguistic turn* (New York 2005) s. 143-165; William Hamilton, Jr., Sewell, ”The concept(s) of culture”, i Gabrielle M. Spiegel (red.), *Practicing History. New directions in historical writing after the linguistic turn* (New York 2005) s. 76-96.

INLEDNING

de källorna. Detta innebär att texterna ses som avspeglade ett specifikt historisk samhälleligt tillstånd eller fenomen, men att de litterära verken även brukades i syfte att förändra tillstånd och uppfattningar.

Inte bara bland allmänheten, utan även bland studenter vid universiteten stöter man ofta på uppfattningen att genushistoria i princip är detsamma som kvinnohistoria. Vid universiteten underbyggs inte sällan denna uppfattning även av de lärare som är ansvariga undervisningen. Genom att infoga en bok om kvinnornas historia i kurslitteraturlistan anser man sig ha tillgodosett behovet av genusperspektiv. Med denna bok vill vi nyansera denna uppfattning. Kvinnorna hade ingen egen historia och så heller inte männen. De hade en gemensam historia där hela den sociala organisationen och samhällets föränderliga maktstruktur kretsade kring det ömsesidiga relationella beroendet mellan könen.

En annan återkommande uppfattning i diskussioner om kvinnornas roll under medeltiden är att de endast utgjorde ”brickor i männens politiska spel”, varför de inte kan betraktas som handlande historiska aktörer. Detta synsätt har nyanserats genom att flera forskare numera hävdar att kvinnorna verkade som förmedlare av makt. I denna bok vill vi dock föra debatten ett steg vidare genom att problematisera själva maktanalysen. Synen på kvinnor som maktförmedlare tar i grunden sin utgångspunkt från det traditionella synsättet på den synbara offentliga makten som en fast konstant, knuten till politik och materiell resursfördelning. Männen betraktas då som mer eller mindre oavhängiga den privata sfären, vilket innebär att man inte sällan bortser från att deras handlingar i hög grad var beroende av förhållanden inom den privata sfären. Vi vill istället studera maktens olika uttrycksformer och förflyttar därmed fokus från politisk och ekonomisk maktutövning kontrollerad av män, till ett interaktionistiskt synsätt på makt baserat på samspel och kommunikation mellan könen. Därmed är vi mer intresserade av hur makten synligt eller dolt fungerade på olika nivåer än hur den kontrollerades och utövades från ett centrum.

Bokens tematik och de enskilda bidragen

Även om föreliggande antologi är strukturerad enligt tre grundläggande teman: *Kvinnor som kulturbärare*, *Rätt och kön* samt *Kön och social organisation* visar de olika författarnas bidrag hur intimt förknippade de olika sfärerna var med varandra. Betraktar vi genus som ett totalt socialt feno-

men där sociala, juridiska, kulturella, andliga, politiska och ekonomiska element befann sig i en ständig interaktion, blir det möjligt att koppla ett helhetsgrepp på den medeltida sociala ordningen. Makten verkade på olika plan inom dessa sfärer, vilket innebär att det ömsesidiga beroendet mellan könen genomsyrade hela maktsystemet. Bokens tematiska indelning tjänar således främst som en utgångspunkt för att belysa detta förhållande från olika infallsvinklar.

Kvinnor som kulturbärare: Den första sektionen behandlar kvinnor som transnationella kulturbärare. Samhällsstrukturer kan här ses som kulturella fenomen, vilka befinner sig under ständig transformation. Kultur blir därmed en performativ term förknippad med praktik, ständigt producerad och reproducerad av historiska aktörer.⁸ Historikern Henriette Mikkelsen Hoel och litteraturvetaren Sigrid Schottenius Cullhed diskuterar kvinnors förhållande till litteratur. Mikkelsen Hoel behandlar hur den norske kungen Hakon V:s gemål drottning Eufemia bidrog till att införa den europeiska höviska kulturen i Norden genom att låta översätta Eufemias visorna. Återskapandet av den höviska litteraturen i nordisk språkdräkt med syftet att framföras vid de nordiska hoven kan således ses som ett exempel på kulturen som en performativ term förknippad med praktik. Det brukar sägas att den antika och medeltida litteraturen skrevs ”av och för män”. Detta stämmer till övervägande del, men påståendet kan ändå nyanseras. Schottenius Cullhed undersöker den senantika poeten Faltonia Betita Proba, inte bara som direkt producent av litteratur, utan även hur hennes alster reproducerades och brukades under medeltiden.

Konstvetaren Ulla Haastrup och historikern John H. Lind tar också sin utgångspunkt i en medeltida drottningens roll som kulturbärare; den svenska kungadottern Margareta Fredkulla. Dessa forskare diskuterar hur och varför vissa kalkmålningar i danska tidigmedeltida kyrkor bär tydliga spår av inflytande från den grekiskt ortodoxa östliga kulturen. Det låg på medeltida drottningars lott att verka för de nyetablerade kyrkornas

8 Ang. begreppet performativitet se, John Langshaw Austin, *How to do things with words. The William James lectures delivered at Harvard University in 1955*, J.O. Urmson, Marina Sbisá (red.) (Oxford 1975) (1:a uppl. 1955). Den analytiska termen har inspirerat Judith Butlers tolkning av genusidentiteten som skapad av ”a stylized repetition of acts”, Judith Butler, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity* (New York 1990) s. 140.

INLEDNING

utsmyckning, varför de hade en framträdande roll vid införandet av nya kulturyttringar. Poeten Faltonia Betita Proba, drottningarna Eufemia och Margareta Fredkulla bidrog således på olika sätt till att det medeltida samhällets kulturella former förändrades, vilket betyder att de kan ses som historiska aktörer eller ”agenter” med förmåga att påverka strukturer.

I Haastrups och Linds artikel blir synen på genus som ett totalt socialt fenomen särskilt påtaglig. Genom att kombinera skriftliga källor med bildmaterial visar författarna hur drottning Margareta Fredkullas position och gärningar var länkade till sociala, politiska, andliga, ekonomiska och kulturella sfärer, vilka var nära förbundna med varandra. Drottningen var en del av ett vittomfattande socialt nätverk, uppbyggt på giftermålsallianser mellan nordiska kungafamiljer, ryska furstesläkter och den bysantiska kejsardynastin. Här är det emellertid inte i första hand nätverkets politiska funktioner som undersöks. Istället fokuserar författarna på vilken roll nätverket spelade för drottningens funktion som transnationell kulturbärare. Genom denna infallsvinkel visar de att bysantiska impulser inom det nordiska romanska kalkmåleriet inte endast strömmat in via Västeuropa, vilket tidigare forskning hävdade.

Den nordiska elitens sociopolitiska nätverk under 1100-talets tidigare del resulterade i ett direkt utbyte med den grekisk ortodoxa kulturen. Höggättade medeltida drottningar som Margareta omgärdades av en särskild ryktbar karisma där deras legitima makt och auktoritet inte bara var en konsekvens av deras härstamning, utan även av deras symboliska betydelse och aktiva handlingar. Den medeltida drottningen hade en framskjuten religiös funktion. Margareta Fredkullas goda rykte förstärktes således genom hennes välgärningar för den danska kyrkan, en organisation som under 1100-talets första årtionden befann sig under sin uppbyggnadsfas. Genom att aktivt verka för dessa kyrkors utsmyckning, bl.a. genom kalkmålningar bidrog drottningen inte blott till att förändra den danska kulturen, utan även till att höja sitt eget och därmed indirekt den danska kungafamiljens symboliska kapital. Haastrup och Lind diskuterar vidare hur ekonomiskt-materiella resurser förbundna med arv och giftermål bildade underlag för drottningens förmåga att agera som mecenat för östlig kultur och beskyddare av den danska kyrkan. Författarnas mångvetenskapliga metod och uppmärksammandet av nyfynd, samt omtolkningar av bild- och textmaterial visar att det är möjligt att

berätta en helt ny sociokulturell historia där relationerna mellan kvinnor och män bildar underlag för andra tolkningsramar.

Även när det gäller den högmedeltida drottningen Eufemia var hennes karisma och auktoritet inte enbart ett resultat av hennes ädla börd. Henriette Mikkelsen Hoel studerar kvinnors roll som transnationella kulturförmedlare genom att analysera hur Eufemias europeiska sociala nätverk medverkade till införandet av hövisk kultur i Norge och Sverige. Mikkelsen Hoels artikel visar således hur kvinnliga aktörer aktivt påverkade och förändrade den profana kulturen. Hon konstaterar att medeltida litteratur förknippas med män, men klagör också att de högaristokratiska kvinnorna ofta växte upp och verkade i en miljö där böcker och bildning var en del av kvinnornas ädelhet. Inom denna sfär utbildades således kvinnorna för sina kommande offentliga roller. Eufemias härstamning från furstefamiljer inom och gränsande till det tysk-romerska riket betydde att hon under sin uppväxt hade nära kontakter med dessa områdens främsta läroinstitutioner och litterära centra som under denna tid till stor del utgjordes av kloster. Furstesläkterna hade nära socioreligiösa band med bl.a. nunnekloster, vilket i dess förlängning innebar att då Eufemia inträdde i sin offentliga roll genom giftermålet med den norske kungen hade hon både bildligt och konkret med sig ett litterärt bagage i boet.

Mikkelsen Hoel diskuterar dock inte bara Eufemias roll som kulturförmedlare mellan Norden och Europa. Drottningen kan också ha varit en viktig historisk aktör genom att hon aktivt brukade den litterära kulturen för politiska syften. Inom den medeltida eliten verkade kvinnorna inte sällan för att översätta latinsk litteratur till modersmålet. Det medförde att litteratur kunde nå ut till vidare grupper bestående av både kvinnor och män. Samtidigt är detta exempel på hur kultur användes i performativ praxis genom att de litterära verken lästes upp inför en stor hovkrets. Handlingen att låta översätta Eufemiavisorna till fornsvenska var enligt Mikkelsen Hoel en politisk strategi som syftade till att skapa goda diplomatiska relationer mellan det norska och det svenska kungariket. Samtidigt bidrog denna gärning till att stärka drottningens auktoritet och karisma i ett främmande land genom att hon verkade som mecenat för den förfinade europeiska höviska kulturen och därmed lyckades göra sin stämma hörd, inte bara för samtiden utan även för eftervärlden.

INLEDNING

Sigrid Schottenius Cullhed gör en omtolkning av den tidigare synen på Faltonia Betita Proba som en bakåtsträvande traditionalist. Istället framhäver författaren att Probas poetiska alster var nyskapande på flera plan, vilket gjorde det särskilt väl ägnat för reception i olika medeltida intellektuella sammanhang, bl.a. av rent pragmatiska skäl. Hennes litterära produktion bidrog till att föra det antika kulturella arvet vidare genom att de tidigmedeltida lärda föredrog antika texter skrivna av kristna författare. Probas poesi brukades i pedagogiskt didaktiska sammanhang vid det medeltida samhällets olika läroanstalter, vilket innebar att hennes verk spreds över Europa. Schottenius Cullhed visar också att dåtidens intellektuella centra inte helt dominerades av män, utan att även nunnekloster spelade en viktig roll vid den litterära reproduktionen. Vidare diskuterar artikeln hur receptionen och bruket av Probas texter förändrades under hög- och senmedeltid. Från att ha brukats som en ersättning för hedniska antika författare som t.ex. Vergilius, övergick man i humanistisk anda till använda hennes verk som en ingång till de stora antika diktarna. Proba kan därmed ses som en viktig representant för kvinnors roll som kulturförmedlare, både under äldre medeltid och under den klassiska renässansen.

Rätt och kön: Genusstudier är väl ägnade att belysa grundläggande samhällsstrukturella förändringar då de kretsar kring interaktionen mellan det privata och det offentliga, vilket bidrar till djuplodande och mångfacetterade analyser. Under medeltiden omskapades den nordiska sociala ordningen till följd av den europeiska kyrkorganisationens och statsmaktens stärkande. Det skapades en offentlighet som hade kapacitet och medel att reglera det privata livet. Relationerna mellan könen förändrades genom att den religiösa och politiska överhögheten kom i besittning av juridiska och ideologiska verktyg med vars hjälp man kunde kontrollera och reglera den sociala strukturen. Införandet av den skriftliga kulturen ledde till upprättandet av ett nytt rättssystem som byggde på nedtecknade världsliga och kyrkliga lagsamlingar.

Agnes S. Arnórsdóttir framhåller att inom den traditionella forskningen var man i första hand intresserad av analysera det nordiska lagmaterialet för att belysa den "yttre samhällsutvecklingen", d.v.s. konsolideringen

av stat och kyrka samt hur resurserna skulle fördelas mellan dessa statsbärande element. Genom att studera lagmaterialet från ett genusperspektiv blir det, enligt författaren, emellertid möjligt att även förklara den ”inre samhällsutvecklingen”, såsom etablerandet av nya könsbestämda samhällsnormer, vilka styrde resursfördelningen på det privata planet inom familjen och mellan släkter. De nordiska samhällena präglades av ett bilateralt släktsystem där ingåendet i äktenskap innebar att egendom överfördes från bägge familjer till det nya hushållet. Det bilaterala släktsystemets diffusa arvsregler bidrog emellertid till att det under äldre medeltid utkämpades ständiga fejder om rätten till jord och egendom.

Agnes Arnórsdóttir diskuterar hur införandet av kyrkans syn på det monogama äktenskapet som ett sakralt kontrakt baserat på både parternas samtycke påverkade, inte bara den ekonomiska resursfördelningen och det politiska landskapet, utan även grundläggande normer rörande könsidentitet och könsmoral. Under inflytande av kanonisk rätt etablerades på Island under högmedeltiden uppfattningen att ett giltigt äktenskap var förbundet med ett juridiskt bindande avtal som i detalj reglerade arv och egendomstransaktioner. Den sociala ordningen förändrades således i grunden genom offentlighetens ökande kontroll över den privata sfären.

I det nordiska fejdssamhället saknades en offentligt dömande rättsinstans, vilket innebar att mannen i egenskap av hushållets överhuvud själv tvingades försvara släktens ära. Fysisk våldsutövning var således överlag förbehållet männen. Auður S. Magnúsdóttir visar dock i sin studie av det isländska lag- och sagamaterialet hur relationen mellan kvinnor och män utgjorde en integrerad del av fejdssamhällets normer och handlingsmönster. Författaren betraktar källorna som ideologiska dokument avspeglade samtidens uppfattningar om manligt och kvinnligt. Här framträder alltid mannen som rättssubjekt då det var han som företrädde den sociala ordningens grundpelare; hushållet och familjen. Auður Magnúsdóttir konstaterar att kvinnorna sällan själva utövade direkt fysiskt våld, men framhåller samtidigt att vår moderna föreställning av vad som utgör en våldshandling måste vägas mot de medeltida källornas rättsuppfattning, där verbalt våld ansågs lika allvarligt som fysiska övergrepp. Även kvinnorna hade ett tungt ansvar att försvara hushållets eller den egna familjens ära, varför de inte sällan spelade en aktiv roll i fejdernas utbrott och förlopp. Verbalt våld kunde i dessa sammanhang utgöra både orsak till

INLEDNING

konflikterna i sig, men också ett påtryckningsmedel som brukades för att få männen att skrida till handling genom att t.ex. utkräva hämnd. Fejdens konflikter utspelades således alltid både på en privat och en offentlig nivå.

De isländska sagaförfattarna fördömde i starka ordalag fysiskt våld mot kvinnor i hemmet. Auður Magnúsdóttir tolkar episoder i sagorna vilka berättar om hustrumord som varnande exempel på hur det kunde gå om man frångick den kristna samtyckesdoktrinen. Likt Bjørn Bandlien (se nedan) visar författaren att könsidentitet stod under ständig förhandling då könstillhörigheten kunde utmanas genom hot och direkta våldshandlingar. En inte ovanlig fejdstrategi var ärekränkning och skymfning. Detta våld hade ofta sexuella undertoner och det riktades i många fall mot fiendens kvinnor. Kvinnorov och våldtäkt var medel som systematiskt brukades inom den nordiska fejdkulturen. Både Magnúsdóttir och Johan Zaini Bengtsson (se nedan) visar att inom isländsk och svensk medeltida rättsuppfattning sågs detta som vanärande stridshandlingar riktade mot kvinnornas förmyndare. Kontrollen över kvinnlig sexualitet var därmed av stor betydelse då den var knuten till reproduktion. Våldtäkter och kvinnorov brukades därför inte bara för att de var vanärande för motståndarens släkt, utan de förmådde även skapa bryderi kring hans avkommors härkomst. Således tjänade dessa strategiska handlingar även framåtsyftande mål. Magnúsdóttirs studie av kvinnor, män och våld i det medeltida Island visar att källornas konstruktion av rättssubjektet ger en god insyn i dåtidens föreställningar om hur genusbaserade hierarkier bildade grund för den sociala ordningen i samhället.

Johan Zaini Bengtsson diskuterar hur betydelsen av kontroll av sexualitet och reproduktion tog sig uttryck i det svenska högmedeltida lagmaterialet. I likhet med författare som Agnes S. Arnórsdóttir belyser han ämnet från ett förändringsperspektiv kopplat till statens och den kanoniska lagstiftningens strävan efter att reglera sociala och sexuella relationer. Författaren studerar juridiska frågor avseende reproduktion och arv genom att ta sin utgångspunkt i de oäkta barnens rättigheter till grundläggande ekonomisk försörjning. Han hävdar att de svenska lagarna i varierande grad var influerade av den kanoniska doktrinen om det monogama äktenskapet, men betonar också att landskapslagarna var utformade i linje med lokalsamhällets traditionella normer rörande barn födda utanför äktenskapet. Den svenska lagstiftningen var anpassad till

det bilaterala släktsystemet inom vilket det var mer eller mindre accepterat att ha utomäktenskapligt sexuellt umgänge som ett förstadium till äktenskapet. Kyrkans fördömande av utomäktenskapliga förbindelser, och därmed indirekt oäkta barns rättigheter, vann endast gradvis insteg i det medeltida svenska samhället.

De högmedeltida landskapslagarna som *Äldre Västgötalagen*, *Upplandslagen* och *Gotalagen* slår alla vakt om det grundläggande behovet att säkra oäkta barns underhåll genom rätten till arv. Zaini Bengtsson visar att kyrkans moraliska fördömanden fick ett genomslag först i mitten av 1300-talet då *Magnus Erikssons allmänna landslag* trädde i kraft. Här stipulerades en inskränkning av oäkta barns arvsrättigheter. Socioekonomiska förhållandens inverkan på den sociala organisationen var således långt viktigare att reglera i lag än utomäktenskapliga sexuella relationer som ur kyrkans synvinkel ansågs vara moraliskt förkastliga.

Kön och social organisation: I det tidigmedeltida Norden kretsade alltså det sociopolitiska livet kring de grundläggande enheterna; hushållet och tinget. Bjørn Bandlien undersöker från ett intersektionellt perspektiv inte bara hur kön konstruerades i förhållande till dessa rum, utan även uppfattningar kring de individer och krafter som var uteslutna från denna gemenskap. Den nordiska mytologin avspeglade ett tankemönster där människornas värld omgärdades av en periferi där kaoskrafterna härskade. I dessa utmarker levde monstren, jättarna och rovdjuren, vilka utgjorde ett ständigt hot mot den etablerade sociala ordningen.⁹ Människor som bröt mot samhällets lagar och oskrivna regler riskerade att stötas ut till denna periferi, vilket innebar att de inte längre var en del av det sociala kollektivets beskyddarförhållanden och att de utstötta förlorat sin status inom denna hierarki.

Bandlien studerar i första hand konstruktionen av manligt kön. Maskuliniteten var helt beroende av mannens förmåga att försvara hushållet och stå upp för sin och hushållsmedlemmarnas rätt vid tinget. Detta innebar att den manliga könsidentiteten inte var grundmurad. Den kunde utmanas genom verbalt våld där mannen skymfades. Mandomen sattes därmed på prov och det ålåg det hånade offret att bevisa sin man-

⁹ Termen "social ordning" motsvaras här således av dess Hobbesianska grundbetydelse (se not ovan).

lighet genom handlingskraft då det inte existerade någon överordnad of-fentlig rättsinstitution. Maktrelationer män emellan och mellan kvinnor och män var således inte statiska i och med att den maskulina identiteten stod under ständig förhandling. Författaren visar dock att kvinnor i vissa situationer kunde axla manliga roller, t.ex. som änkor, vilka hade rätt att agera i offentliga sammanhang som hushållets överhuvud. Vidare framhåller han att den nordiska mytologin uppvisar exempel på gudar och halvgudar som överskrider könsgränserna. Att anta en tillfällig liminal könsidentitet kunde vara en motiverad handling under förutsättning att gränsen överskreds för rationella syften, såsom då Oden ökade sin makt genom att sejda; en verksamhet traditionellt förbehållen kvinnor. Halvguden Lokes liminala könsidentitet betraktas dock i Eddalitteraturen till övervägande del som en negativ egenskap då hans brist på social och rumslig tillhörighet innebar att han rörde sig i gränslandet mellan centrum och periferi. Bandlien framhåller hur vardaglig social praxis motsvarades av en kosmologisk social ordning där den mytiska världen bidrog till skapandet och förståelse av könsidentiteter.

Under hög- och senmedeltid utgjorde dock även gillena vid sidan av hushållet och tinget en viktig del inom det nordiska samhällets sociala organisation. De omfattande ett brett socialt spektrum då i princip alla fria människor kunde tillhöra ett gille, vilket innebar att de var ett socialt gränsoverskridande fenomen. Gemenskapen i dessa sammanslutningar vilade på ett aktivt kristendomsutövande i form av helgonkult och därtill knutna ritualer framförda till åminnelse av hädangångna gillesmedlemmar. Lars Bisgaard visar i sin artikel att det medeltida hushållets strikta könshierarki och arbetsdelning måste vägas i förhållande till andra sociala rum i samhället. De senmedeltida gillena utgjorde ett fält där kvinnor och män verkade sida vid sida i enlighet med ett annat regelverk. Samhörigheten medlemmarna emellan befästes genom jämlikhetsideal baserade på den kristna brödraskapsideologin och uppfattningen om att själen saknade kön. Gillena hade en dominerande ställning inom det senmedeltida urbana sociala livet och Bisgaard visar exempel på gillen där kvinnor utgjorde en majoritet bland medlemmarna. Dessa förhållanden till trots, står författaren hittills ensam om att behandla gillena från ett genusperspektiv.

Bisgaard betonar att medlemskap i ett gille var helt frivilligt, vilket

betydde att den medeltida kvinnan hade möjlighet att påverka sitt liv. Tidigare forskning har främst betonat gillenas och skrånas pragmatiskt ekonomiska funktioner. Författaren framhåller dock i första hand deras socioreligiösa roll. Av stor betydelse var gillenas performativa uttryck då medlemmarnas umgängesformer styrdes av återkommande religiösa ritualer såsom den s.k. *gildedrikken*. Dessa offentliga högtider var förknipade med fester som i sig var gränsöverskridande, både ur socialt och könsmässigt hänseende.

Inom äldre kvinnohistorisk forskning hävdas ofta att kristendomens införande i Norden ledde till att kvinnorna i ökande grad underordnades männen. Flera av artiklarna i denna antologi visar dock att denna tolkning kan nyanseras på flera punkter. Kvinnornas aktiva roll inom det religiösa livet t.ex. i egenskap av välgörare för kyrkan, som främjare av klostrens intellektuella liv, som helgon och som självklara medlemmar av gillena visar att deras ökande deltagande inom den offentliga religiösa sfären, både direkt och indirekt, bidrog till omdaning av det medeltida samhället. Även inom det juridiska området kan kvinnornas ökade rättskydd och kyrkans påbud om ömsesidigt samtycke vid ingäendet i äktenskap tolkas i riktning mot att kristendomen inte per automatik ledde till en ökad underordning.

Inom det högmedeltida sagamaterialet kan vi också skönja hur den förändrade sociala ordningen påverkade de samtida författarnas uppfattningar av relationen mellan könen. De norsk-isländska *Fornaldrarsagorna* utspelar sig i en mytisk forntid, dominerad av ädelborna hjältar som med svärdet i hand gav sig ut i strid mot sagoväsen och främmande kungadömen. Dessa sagor författades efter vad den äldre forskningen betraktade som den isländska litteraturens "storhetstid", d.v.s. efter fristatidens upphörande i slutet av 1200-talet, varför den äldre forskningen inte ägnade dem något närmare intresse. I *fornaldrarsagorna* figurerar heroiska kvinnliga krigare kallade sköldmöer. Detta fenomen har länge förbryllat forskningen då de utgör en så påtaglig anomali mot den gängse bilden av den fogliga medeltida kvinnan. Kontrasten har de facto varit så stor att sköldmön har setts som ett uttryck för sagornas starkt fiktiva karaktär där hon inrangerats som en litterär komponent i det i övrigt fantasifula galleriet bestående av sagoväsen såsom drakar, jättar och troll. Jessica Sundström tolkar dock sköldmön mot bakgrund av samtidens nya

INLEDNING

sociala organisationsprinciper där det livslånga monogama äktenskapet betraktades som ett heligt sakrament.

Författaren konstaterar att *fornaldrsagorna* skildrar äktenskapet som något oönskat då det innebar att kvinnan tvingades underordna sig sin man. Sköldmöerna motsvarar varken det kristna kyskhetsidealet eller det fogliga hustruidealet. Sundström menar att det istället var oberoendet från männen och krigaridealet som utgjorde sköldmöernas drivkraft. När de slutligen ändå gifter sig rör det sig om ett fritt val där kvinnan väljer en make som är hennes jämlike i dådkraft och social status. Författaren ser sagorna från ett dialogiskt perspektiv, vilket innebär att de är präglade av sedvanan, men att de samtidigt även verkade för att omforma och påverka dessa traditionella värderingar. Sköldmöernas gränsöverskridande roll mellan manligt och kvinnligt tolkas som avspeglade en anpassning till nya normer. I detta sammanhang är det kristna äktenskapets krav på samtycke centralt.

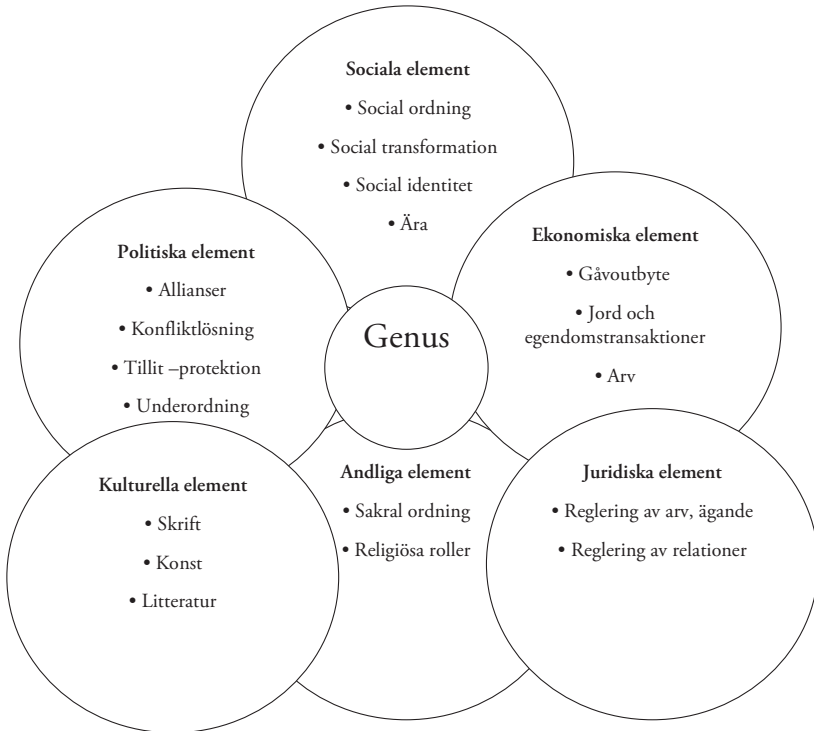
Sköldmön illustrerar, enligt Sundström, kvinnans rättighet att själv välja man, men också att hon gör rätt val genom att välja den mest dugliga bland männen. Således ställs också krav på männen genom att de skall leva upp till det rådande manlighetsidealet för att göra sig förtjänta av en ädel kvinna. Detta visar, enligt författaren, ett samtida aristokratiskt förädlingsideal grundat på uppfattningen att ett äktenskap skall ingås mellan två likvärdiga parter. Den norsk-isländska elitens samhällsställning vilade således på ett meritokratiskt tankemönster där det ädla blodet som rann i dess avkommors ådror härstammade *både* från släktens manliga och kvinnliga sida. Konstruktionen av forntidens könsöverskridande strukturer får därmed bilda en legitimerande grund för samtidens sociala hierarki.

*

Ett gemensamt drag för samtliga artiklar i denna antologi är således att de visar hur genusperspektivet kan brukas för att nå en ökad förståelse av den medeltida sociala organisationens uppbyggnad och förändring. Alla texter berör på olika sätt maktförhållanden i samhället. Att se på genus som ett totalt socialt fenomen, omfattande samhällets alla sfärer;

MEDELTIDENS GENUS

politiska, sociala, ekonomiska, religiösa, juridiska och kulturella, innebär därmed att vi kan analysera hur makten verkade på olika nivåer inom samhällsstrukturen. Makten betraktas varken som utgående från ett centrum eller helt dominerad av ett kön. Istället innebär genusperspektivet att vi ser på makten som en allomfattande samhällelig väv, spunnen med trådar av ömsesidigt beroende mellan kvinnor och män.

Genus som "totalt socialt fenomen"